

חד קרן, פיל ודרקון בבתי קברות יהודיים

המחשה חזותית של שמות במצבות קבורה באירופה

בית הקברות היהודי בבולחוב, אוקראינה

ח

להיווצרותו מהאדמה, מקור השם של יצחק מצביע על צחוקה של שרה הקשור בכשורה על לידתו והאות ה' בשמות אברהם ושרה מצביעה על הקשר הסמלי שלהם לאלוהים. בכרכת יעקב לבניו (בראשית מט, א-כח) השמות מקבלים לא רק משמעות נבואית אלא גם אלגוריה חזותית. מסורת זו המשיכה גם ליהודי אשכנז בימי הביניים. לילך אסף טוענת שיהודי אשכנז האמינו שהשם הוא לא רק תווית זיהוי של האדם אלא חלק מהותי מזהותו. ליבת האישיות, הנשמה והשם נתפסו כאחדות.

המודל הפונטי

הדוגמה הראשונה הידועה לנו של המחשה חזותית של שם נפטר במסורת היהודית, היא דימוי הפרח על מצבתה של בלומא בת יעקב משפאייר שבגרמניה משנת 1365. הפרח מבטא באופן מילולי את השם "בלומא", Blume, שמשמעו בגרמנית – פרח. מצבת בלומא חשוכה בכך שהיא מרגימה את ההשפעה הלא יהודית על שמות יהודיים וכן שגודל המצבה, אופי הכתובת,

קר התפתחותו של העיטור החזותי שמופיע על מצבות יהודיות במרכז אירופה ובמזרחה, מראה שהמוטיבים הקדומים והנפוצים ביותר קשורים בשמות הנפטרים. מוטיבים אלו שניתן לכנותם "אונומסטיקה חזותית" נפוצו מאוד במאה ה-17, אך דוגמאות בודדות להמחשה חזותית של שמות ניתן למצוא עוד קודם לכן. הופעתן של דוגמאות אלו הייתה קשורה ככל הנראה להשפעת הסכיכה התרבותית החיצונית וכן למסורת יהודית שעל פיה זוכה שם האדם למשמעות מקודשת. לפי לילך אסף, למרות העדר הוראות דתיות מיוחדות בנוגע להענקת שמות, יהודי אשכנז ייחסו חשיבות רבה לשם והוא נחשב חלק מהותי מזהות האדם. ליבת האישיות, הנשמה והשם נתפסו כאחדות.

שורשי הקשר בין שם האדם לגורלו מצויים כבר במקרא. שמות גיבורי תנ"ך רבים מציגים גרסאות שונות של קשר פונטי או סמלי בין האיטימולוגיה (מקור השם, גזרון השם) לבין נסיבות החיים של הדמויות. כך, שמו של האדם הראשון קשור באופן פונטי

האיכות הגבוהה של האותיות והעיטור מצביעים על מעמדה החברתי הגבוה של הנפטרת (ראו אזור 1).

צורות מורכבות יותר להמחשה חזותית פונטית ניתן למצוא בבית העלמין היהודי בפדובה שבאיטליה במאות ה-16 וה-17. על המצבות של הרב מאיר קצנלנבוגן (המהר"ם פדובה, 1565) ושל בנו הרב שמואל יודא קצנלנבוגן (מהרשי"ק, 1597), מופיעה דמות חריגה של חתול יושב (ראו אזור 2). שם המשפחה נובע משם העיר Katzenellenbogen שבגרמניה, שממנה הגיע הרב מאיר קצנלנבוגן לפדובה, והמשמעות המילולית שלו היא "מרפק החתול". במקרה זה המילה Katze, חתול בגרמנית, הפכה לדמות חזותית ששימשה כסמל המשפחה באופן המזכיר סמלי האצולה (אם כי החתול אינו מהחיות שמאפיינות סמלי אצולה). דוגמה אחרת להמחשה חזותית פונטית בבית הקברות של פדובה היא המצבות של משפחת רפא, ששמה דומה למילה Rabe בגרמנית שמשמעותה עורב. על מצבת שמואל בר אהרן הכהן משנת 1674 יש מדליון שבתחתיתו מתואר עורב, מעליו ידיים בכרכת כוהנים ולמעלה – כתר כהונה. המודל למדליון זה היה סמל בית הדפוס בוורונה (1594) שהיה בבעלות אברהם מנחם יעקב הכהן רפא, שהגיע במקור מהעיר פורטו שבאיטליה (היום חלק מהעיר Legnago). סמל בית הדפוס של משפחת רפא מעיד על כך שהאופנה של סמלי המשפחה והאיקונוגרפיה שלהם קשורה בתרבות אמבבלמטית (תמונה או ציור המייצגים מושג) שהתפתחה במאות ה-16 וה-17 והשפיעה באופן משמעותי על דפי השער של ספרים מודפסים. השפה האלגורית של הסמל מורכבת מטקסט מילולי ומדימוי חזותי. דוגמה למשחק זה יכולה לשמש מצבתו של כתריאל משנת 1554 גם היא בפדובה (ראו אזור 3). שם הנפטר מתנוסס בחלקה העליון של המצבה והוא מחולק לשלושה חלקים, כתר-י-אל, ומלווה בשני דימויים: "כתר" מוצג ככתר, האריה שמעליו מופיעה האות י' הוא הסמל של שבט יהודה, ו"אל" שלא מלווה בדימוי כלשהו. בסמנטיקה רבת השכבות והאיקונוגרפיה של דימוי זה ניתן לראות השפעה של סמלי אצולה אמיתיים.

רמז לגיבורי התנ"ך

שיטה אחרת להמחשה חזותית של השם הופיעה במאה ה-17 והיא מבוססת על התאמה בין שם הנפטר לבין הדמות המקראית בעלת אותו השם. בשיטה זו, רמז חזותי מעורר אסוציאציה עם הדמות או הדמויות מהתנ"ך. למשל, האֵיל שנמצא מתחת לידים בכרכת הכוהנים במצבה של "יצחק קצב וגם כהן" מפדובה משנת 1566 מרמז על סיפור עקדת יצחק (ראו אזור 4). יצירת קשר בין שם הנפטר לדמות המקראית והזדהות עמו, היו נפוצים מאוד בבית העלמין היהודי של ונציה. הגיבור המקראי מיוצג שם על ידי סמלו, אך גם בעזרת רמזים בכתובת. למשל, הנֶבֶל במצבתו של דוד סילוא משנת 1658 (ראו אזור 5) מרמז על דוד

המלך שניגן על נבל והכתובת כוללת רמז לגלגול נשמתו של דוד המלך אל דוד סילוא:

שם לי תאציל רוח דוד מזמור
הוא המשכיל ונבון נעים
זמירות ישראל כהר
דוד סילוא נ"ע

דוגמה מעניינת אחרת של קשר בין הנפטר לגיבור מקראי היא מצבתה של "שרה קופי"ה אשת הנעלה כמ"ר יעקב סלם" משנת 1641. הדימוי והטקסט כאן בנויים סביב שם בעלה של שרה – יעקב, ושם משפחתה – סולם. "סולם יעקב" חרוט במדליון בחלקה העליון של המצבה, יחד עם הדמות שמסמלת מלאך. בכתובת למטה מופיע הפסוק "שובי שובי הסו"למית" (שיר השירים ז, א), אך השם "שולמית" נכתב בכוונה כ "סולמית", רמז לשם המשפחה סולם (ראו אזור 6).

חשוב לציין שהקישור לגיבורי התנ"ך מופיע באותה התקופה גם בבתי הקברות הספרדיים באמסטרדם ובאלטונה שבגרמניה. קהילות אלו היו סובלניות הרבה יותר לדימויים פיגורטיביים ובמצבות של חבריהן הופיעו סצנות שלמות מסיפורי המקרא. למשל, במצבה של אדם בשם יעקב מוצג יעקב אבינו הישן מתחת לסולם שמלאכים עולים ויורדים בו, במצבה של אברהם מתוארת עקדת יצחק, ובמצבה של דוד – דוד המלך מגן בכינורו (ראו אזור 7).

השיטה בפרנקפורט

לפעמים יש להמחשה החזותית של השמות מאפיינים אזוריים. בקהילה העתיקה של פרנקפורט על נהר מיין האיקונוגרפיה הקשורה בשם הופיעה במאה ה-17, אך היא נבעה מהמנהג העירוני המקומי מימי הביניים לסמן בתים בעזרת לוח מעוטר (ולא במספר כפי שמקובל היום). כל בעלי הבתים היו מזוהים במסמכי המיסוי של העיר בעזרת הלוחות האלה ומאוחר יותר שמות הלוחות הפכו לכינויים ובהמשך לשמות המשפחה: רוטשילד (לוח אדום), גרינהוט (כובע ירוק), שוורצקופף (ראש שחור), ווייסבלום (פרח לבן), וינדמיל (תחנת רוח) וכו'. באמצע המאה ה-17 נפוצה הופעת הדימויים הללו גם על מצבות הקבורה. המצבות מאפשרות לעקוב אחרי התפתחות הסמל המצויר מהלוח על הבית עד שם המשפחה. למשל, הדרקון על מצבת מרת שארלה משנת 1693 מלווה בכיתוב "צום טרכן" – אצל הדרקון, כפי שמילים אלו הופיעו על שלט הבית הנקרא "אצל הדרקון". במצבה מאוחרת יותר, מאמצע המאה ה-18, אותו דרקון מסמל לא רק את שמו של הבית אלא גם את שם המשפחה טרכן – דרקון (ראו אזור 8). בסופו של דבר, על יסוד לוחות הבתים התפתחו סמלי משפחה, שעברו עם האנשים למקומות חדשים. למשל, המצבות של בני משפחת שיף כ"ץ (Schiff בגרמנית – אונייה) מעוטרות בדימוי אונייה (ראו אזור 9).

איור 2

איור 3

איור 1

איור 6

איור 5

איור 4

איור 9

איור 8

איור 7

דימויים חזותיים הקשורים במקצועות

יצירת שמות משפחה מהמקצועות שבהם עסקו בעליהם הייתה השיטה הנפוצה באירופה הן אצל הנוצרים הן אצל היהודים. שם המקצוע הפך להיות כינוי לאדם מסוים ואז הפך לשם המשפחה. במצבות היהודיות של המאה ה-17 ניתן לגלות סמלי מקצוע עם כלי העבודה האופייניים שמצביעים הן על עיסוקו של הנפטר הן של שמו הפרטי. דוגמאות לכך הן: הדימוי של סדן במצבה של ישראל המרשלג ב-1615 בוונציה (Hammerschlag – מכת הפטיש בגרמנית); דימוי יד הסופר במצבה של אליקום בן אברהם סופרים ב-1625 בוונציה; או מספרים במצבתו של פלוני "בר צבי הנקרא ארופ שנייד (חייט)" בקרקוב ב-1613 (ראו איור 10).

צמדי שמות

במאות ה-16 וה-17 הפכו ארבעה צמדי שמות לנפוצים ביותר בעולם האשכנזי: אריה לייב, זאב וואלף, צבי הירש, דוב בער. כל שם נובע מכינוי של חיה המוזכרת בכרכת יעקב לבניו. שמות אלו הם החלפה סימבולית של השם המקראי של אחד מבני יעקב לשם כפול בשפה המדוברת דרך הדימוי של החיה: יהודה – אריה – לייב, בנימין – זאב – וולף, נפתלי – צבי – הירש. השם דוב בער שלא מוזכר בכרכת יעקב, היה למעשה יששכר בער במקור, אך מסיבות לא ברורות הוחלף השם יששכר בתרגום המילה בער לעברית – דוב. ההמחשה החזותית של שמות אלה מופיעה לראשונה בבית העלמין בפראג במחצית השנייה של המאה ה-17 ובמאה ה-18. יתכן שהאופן האומנותי של הצגתם משקף את התופעה החדשה של ייחודיות של אישיות ספציפית, ולדימוי של החיה נוספים סמלים מקצועיים אישיים. דבר זה מאפשר לראות את הדימוי כ"דיוקן סימבולי" של היחיד. למשל, על מצבת "כהר"ר בער רופא גדול ומומחה בן כהר"ר ליב ברוינש" משנת 1688, מתואר הדוב עם כלי רפואי ביד (ראו איור 11).

מקרה מיוחד של שמות משיחיים

השמות המשיחיים והסמלים המתאימים להם הם מקרה מיוחד להמחשה חזותית של שמות. החוקר הצ'כי ולדימיר סאדק (Sadek) ציין שבי-17 מצבות של המאות ה-17 ובתשע מצבות מהמאות ה-18 מופיע כוכב משושה (מגן דוד) עם השמות דוד ומנחם – שמות הקשורים במשיח. הדוגמה הבולטת לכך היא המצבה של ההיסטוריון והאסטרונום דוד גנו משנת 1613 מפראג. שם המשפחה שלו – גנו [און] – מסומל על ידי דימוי אווז מעל למגן דוד. מחוץ לפראג ניתן למצוא תופעה דומה גם בבית הקברות של מיקולוב בצ'כיה ובסטניב באוקראינה, למשל במצבה של ר' אברהם דוד בן משה משנת 1775 (ראו איור 12). מחקר שעשיתי באזורי גליציה ופודוליה (היום באוקראינה) מצביע על כך שלדימויים חזותיים הקשורים במשיח בן דוד

נוסף בשלהי המאה ה-17 ובתחילת המאה ה-18 גם דימוי של חד קרן המרמז למשיח בן יוסף. חד קרן מתקשר עם השם יוסף ועם הבנים של יוסף המקראי – אפרים ומנשה (מנחם). כך, חד קרן מסמל את ר' חיים בן יוסף יוזפא בפולונאה ב-1767 ואת יצחק בן אפרים בפצ'נז'ין ב-1815 (ראו איור 13). בשתי המצבות הסמליות של חד הקרן קשורה בשמו של אבי הנפטר, כפי שהיה מקובל במזרח אירופה.

דוגמאות מאוחרות

התופעה של המחשה חזותית של שמות הנפטרים במזרח אירופה הייתה נפוצה במאה ה-19 והשתמרה עד למלחמת העולם השנייה. כדוגמה לשימוש בסמנטיקה רבת השכבות עם השמות המקראיים יכולה לשמש המצבה של אברהם יעקב בן צבי הירש הילפרדינג משנת 1834 מהעיר ברוד שבאוקראינה, שבה מופיעים אשל אברהם, מקל אברהם וצאן יעקב (ראו איור 14). גם שמות נשים זכו להמחשה חזותית: השם הפופולרי ציפורה פייגה הוצג על גבי מצבות הקבורה בדמות ציפור. עם זאת, לא כל המצבות עוצבו בהתאם לשמות הנפטר ושורה ארוכה של דימויים הגיעו ממסורות איקונוגרפיות אחרות שאינן נידונות במאמר זה.

בין הדוגמאות המאוחרות ביותר לתופעת ההמחשה חזותית היא דמות הפיל על גבי מצבת נתנאל בן ברוך אלפנטר משנת 1929 בסטניב (ראו איור 15). אך דוגמאות כאלה הן נדירות מכיוון שהמסורת של המחשה חזותית של שם הנפטר שהייתה חלק מהתרבות העממית במאות ה-18 וה-19 הפכה לשולית למדי לקראת המאה ה-20.

סיכום

המודלים העיקריים של המחשה חזותית של שמות הנפטרים הופיעו במרכז אירופה במחצית המאה ה-16 ובמאה ה-17 והועתקו בהמשך גם למזרח אירופה. תופעת ההמחשה החזותית משקפת התפתחות סוציו-תרבותית הקשורה בתהליך הייחודיות של האדם בעידן המודרני. הופעתה בסביבה יהודית שבאופן מסורתי לא עודדה שימוש בדימויים חזותיים מקבילה לתהליכים כלל אירופיים, במיוחד בתרבות הרנסנס המאוחר, ולשפה הסמלית שהתפשטה עם הספרים המודפסים. את המשך ההתפתחות תהליך הוויזואליזציה של האדם ניתן לראות בהופעת צילומי הנפטרים על גבי המצבות. הדוגמאות הראשונות לכך מופיעות בשלהי המאה ה-19 ובתחילת המאה ה-20, למשל בעיר הרומנית רומאן (Roman) במצבה של אברהם בן מענדיל משנת 1908 (ראו איור 16). כמו בתקופות הקודמות, האופנה המקומית לשלב צילום של הנפטר על מצבתו התפשטה בהמשך לאזורים אחרים.

איור 12

איור 11

איור 10

איור 14

איור 13

איור 16

איור 15

לעיון נוסף

1. A. Beider, A Dictionary of Ashkenazic Given Names .1 Avoteynu, Inc, 2001

2. L. Assaf, "The Language of Names: Jewish Onomastics in Late Medieval Germany, Identity and Acculturation", Praktiken der Namengebung im europäischen Vergleich, UVK, (2011), p. 149